

LBRIS

We know
books

MONTAIGNE

Conștiința critică a Renașterii

Nicola Panichi

Spațiul și timpul unui nou umanism	7
Viață, opere și context istoric	15
Educația umanistă. Minte așezată	15
Prezentul trecut. Cazul Martin Guerre (și slăbiciunea rațiunii)	17
Prietenul intangibil: Etienne de La Boétie	20
Teologul care scria în spaniolă, cu desinențe latine	22
<i>Retraite</i> și camera din spate	26
Călătoria în Italia: „Călătoria mea a durat 17 luni și opt zile“	29
Prima cenzură și numirea ca primar în Bordeaux	33
„Nicio închisoare nu m-a primit, nici măcar în trecere.“ În ciuda tuturor, închisoarea	35
Cenușa lui Montaigne: Marie de Gournay	39
Singurul înțelept adevărat care ne-a rămas	44
Principalele ediții ale <i>Eseurilor</i> și probleme textuale	46
Arheologia unei cărți în mișcare. „În ținutul meu, Gasconia, se consideră o glumă că am văzut lumina tiparului“	49
Scepticismul care cucerește mintea	51
Spre un nou scepticism. Heraclit și Plutarh reînviați?	51
Mișcarea vieții. Absolutul mișcării relative	55
Lovitura disperată și arma secretă	57
Refuzul purjării sceptice	59
Împotriva rațiunii nerezonabile	62
Joaca cu silenii	65
Nu sunt filosof	67
„Sita“ rațiunii și naturii	71
Chipul mamei: carte, tablou, oglindă.	
Ca o trăsătură de penel fin	71
Uleiul sofisticat al parfumierilor	73

<i>Sapere aude. Forța imaginației</i>	75
Calul de lemn. Să conversezi și să trăiești	77
Morală nepremeditată și fortuită? Să filosofezi și să înveți să trăiești	80
Rațiune și credință, filosofie și teologie	84
Autoapărarea. Cuvinte neaprobate (<i>verbis indisciplinatis</i>)	86
Critica metafizicii clasice	89
Imaginarea inimaginabilului	89
Dacă saliva curăță rănille și ucide șarpele...	92
Nu-i așa că este un triumf frumos? Dumnezeu, suflet, lume	94
Înmulțirea și vicisitudinea formelor naturale	101
Animalumanul. Critica ierarhiei aparente a ființelor	101
O rață sau un cocor...	104
Noua Lume și lumea nouă	106
Filologie canibală: omul înseamnă a fi o jumătate a celuilalt	108
Introducerea unui ic (cui) în roata timpului	112
Țara infinită	114
Cât de departe poate merge posibilitatea?	116
Corpuri îndesate fără ordine. Cetatea modernă a celor răi	118
Zei vor să se joace cu mingea împreună cu noi. Nimic nu cade unde cade totul	121
Despre prietenie și despre libertatea voluntară	123
Dreptate nedreaptă. Împotriva torturii și a pedepsei capitale	127
De câte ori nu mai sunt eu? Să filosofezi înseamnă să înveți să mori	127
Grădina incompletă. Varza din grădină	128
Îmi pare foarte rău de muribunzi	130
Cartea societății. În chip de concluzie	135
<i>Lecturi recomandate</i>	138
<i>Cronologie</i>	140
<i>Indice de nume și de termeni</i>	142

Spațiul și timpul unui nou umanism

În 1580, la Bordeaux, Simon Millanges tipărea prima ediție a *Eseurilor* lui Montaigne, în două volume. Ultima, îngroșată semnificativ cu adnotări și cu un al treilea volum, va apărea postum, în 1595, tipărită de Abel L'Angelier. Titlul este neobișnuit și răspunde unui proiect filosofic inedit, scris la persoana întâi. Prin intermediul lui, bordelezul dorește să exprime caracterul incomplet, de încercare, de *eseu*, de experiment personal privind arta vieții, fragilitatea rațiunii și forța pasiunilor – în fond, *humaine condition* (condiția umană), împreună cu elaborarea conceptului de „universal-singular“, dezvoltat și enunțat în capitoul *Despre regret* (III, 2): „Orice filosofie morală se aplică atât unei vieți obișnuite, intime, cât și unei vieți cu o substanță mai complexă. Fiecare om poartă în sine forma integrală a condiției umane.“

În această călătorie către inima antropologiei și istoriei, Montaigne alege, ca seismograf și busolă ale sufletului, îndoiala, pe care Protagoras o vedea deja operând în natură („Protagoras spune că nu există decât îndoială în natură“), și mai ales reformularea întrebării *Ce știi?*, la care adaugă alte două întrebări, formând o trilogie pe care Kant o va face faimoasă: *Ce trebuie să fac?* și *Ce pot să sper?*

Afirmă, validează și instituie un singur tip de certitudine: nesiguranța și îndoiala, adoptarea unei abordări pluraliste, a unui mod de

LBRIS

We know
books

gândire diferit de cel dogmatic, dezvoltat de tutela autorității filosofice a anticilor și a multor umaniști, „modernii“, termen folosit rareori de Montaigne (patru ocurențe ca adjectiv la singular și două ca adjectiv la plural, doar una ca substantiv la plural) pentru a-și desemna contemporanii care transformaseră siguranța și antropocentrismul necritic într-un *idolum*, într-un vârf al lanțului vieții, al *scala naturae*, și din rațiunea prometeică, un centru, *angelus novus*, zeul pământean al astrelor și al cosmosului, mediatorul universal dintre cer și pământ. *Eseurile*, „singura carte de acest gen“, în fond, își propunea un proiect de educare permanentă a abordării: centripetă, pentru a pătrunde în interiorul său, și centrifugă, pentru a porni, cu o nouă capacitate de viziune, către lume, istorie, societate și politică.

Dar această pregătire presupune, la rândul său, să ai și să practici o metodă precisă de eliberare a gândirii de sistemele filosofice ale *ratio* clasice și de reprezentările obtuze ale subiectului și lumii. Include și efortul de emancipare a armoniei apolinice, care tolerează, neutralizând *concordia discors*, excluzând contradicția dialectică, depășirea intoleranței principiului unic, *coustume*, acceptat ca o a doua natură. O metodă care, în același timp, stabilește complexitatea planurilor existenței: ontologie, teoria cunoașterii, moralitate individuală și etică comunitară, cosmologie, antropologie. Montaigne va încerca să recompună spectrul vast, pentru a construi un fel de anti-biografie filosofică, „excrementele unui spirit vechi“ din capitolul *Despre vanitate*, metaforă incisivă, desacralizantă, care pune accentul pe investigarea gândirii/procesului care o produce.

Această metodă ar fi ajuns să implice relația complicată dintre filosofie și teologie, dintre rațiune și credință, însăși geneza (umană, așa cum indicase Machiavelli) a religiilor și rolului lor politic, raționalitatea umană și reabilitarea rațiunii animale în legătură analogică și inextricabilă - nefericirea omului-demnitatea animalului - rolul polisemic al imaginației și al psihosomaticii ca forță psihică în mediul „miraculosului“ și al presupusei vrăjitorii, investigații la care, cu diverse ocazii, cenzura romană nu ar fi rămas indiferentă.

LBRIS

We know
books

Unic în panorama filosofică a toamnei Renașterii, Montaigne lansează, prin munca lui, o provocare postumă adresată gândirii critice: filosofia adevărată, filosofia non-scolastică, este arta vieții și procesul de formare permanentă a minții și a moralei. Cartea sa (*Eseuri*), de asemenea unică, are ca scop trezirea intelectului din somnul dogmatic al eternilor gânditori minori, din ceea ce oferă puterea, în fenomenologia sa complexă (pe care



Portret al lui Michel de Montaigne purtând colanul Ordinului Saint-Michel, conferit de Carol al IX-lea

bordelezul afirmă că ar detesta-o, atât în formă activă, cât și în formă pasivă), din universalismul „rău”, din condamnarea alterității, în multe sale forme (sălbatici, evrei, turci...), *idoli* care împiedică folosirea *sitei* intelectuale. Lui Montaigne nu îi putea scăpa observația că, de fapt, construisese o mașinărie de război mobilă împotriva teatrului de măști care ascund adevăratul chip al lucrurilor, fără să obosească să o regândească drept experiment care trebuia să ducă de la noaptea costumului la ziua libertății, din opacitatea întunecată a peșterii platonice, evocate în capitolul *Despre tradiție* (1, 23), în lumină.

Experimentul acesta va deschide totuși reflecția lui Montaigne către un soi de abis al dedublării și duplicității sinelui (egoul este dublu

LBRIS

We know
books

în sine, eul de acum și eul de după sunt două, fără să se știe care dintre ele este mai bun) și îl va împinge, în ultimul capitol al *Eseurilor* (*Despre experiență*), să configureze studiul și examinarea critice ale lui însuși ca metafizică și fizică („Mă studiez [...] este metafizica mea, fizica mea”: III, 13). Între timp, experimentarea lumii ar deveni posibilă grație unei noi forme filosofice, care se străduie să pătrundă și să zgârie scoarța și forța aparenței, a unei lumi falacioase și iluzorii, abandonată neputinței unei rațiuni pretențioase, „care strică distracția”. A unei morale scolastice care neagă mișcarea vieții și capacitatea sa de metamorfoză. Testându-l în capitolul *Să filosofezi înseamnă să înveți să mori* (I, 20), principiul genetic, care constă în efortul îndepărtării măștilor de pe cuvinte, oameni și lucruri, întărește conștientizarea temporalității intrinseci a existenței, a *ființei noastre substanțiale*: „Timpul mă părăsește, iar fără el nu posedăm nimic” (*Despre guvernarea propriei voințe*: III, 10). Viața se trăiește perfecționându-și capodopera: conștientizarea, pe deplin, a complexității temporale și spațiale a umanului, imersarea în infinitatea formelor sale, vicisitudinea care derivă din centrul propulsant al naturii, un ghid înțelept și corect.

Dar nu era vorba doar despre distrugerea catedralelor antice și moderne dedicate ideilor; criza epistemică și etică contemporană, marcată de maladia războaielor civile, îi va servi lui Montaigne pentru indicarea punctului fix din roata timpului în care ajunsese conștiința (ne)europenească și, în același timp, posibilitatea de reconstruire a orizontului cu alte materiale, paradigme și capacitatea de a privi și de a asculta lumea și pe sine.

Adoptarea flexibilă și corozivă a scepticismului clasic (și a criticii sale: contradicția logică în care se produce aspectul dogmatic al propriului nihilism) implica adoptarea unei noi maniere de vorbire și de ascultare, deschiderea dialogică spre alți interlocutori (alții decât sălbaticii, evreii, turcii, „vrăjitoarele”; maladii mintale și coduri sociale), deconstrucția monstruosului cu lipsa de teme a teratologiei (cuvinte și obiecte), și, mai ales, un *nou limbaj*. Un alt vocabular esențial:

EBRIS

We know
books

mîșcare de trecere, diversitate, infinitate de forme, raționalitate animală, toleranță, pluralism, fragilitate/forță a rațiunii și imaginației, posibilitate, anti-dogmatism, scepticism constructiv, universalitate a rațiunii comune tuturor oamenilor *nedenaturați* („rațiunea universală imprimată în toți oamenii *nedenaturați*”: III, 12). Un vocabular care unea și făcea posibile interrelaționarea și intersubiectivitatea.

Rezultatul cel mai relevant din punct de vedere etic al acestei contra-narațiuni a scepticismului îl va duce pe Montaigne la atitudinea intelectuală a „pironizării”, inclusiv în direcția spațiului/timpului în politică, în ciuda faptului că, din timp în timp, pare să rămână ancorat în păstrarea stării de fapt. În ciuda rezultatului sceptic al *Apologiei lui Raymond Sebond* (II, 12: capitolul cel mai lung, scris la îndemnul reginei Margot, adică Margareta [de Valois] de Navarra, cu care a fost Montaigne în legătură), relansat ca *ultima ratio, spațiul umanismului*, configurat în *Eseuri* ca „infini în materie”, „infini în diversitate”, legitimează pluralismul și diversitatea, deschizându-se către noi perspective epistemologice, însă mai ales etice și politice deloc indiferente la reflecțiile cuprinse de acea capodoperă de mici dimensiuni de filosofie politică, așa cum a fost definit *Discursul servituții voluntare* al prietenului Etienne La Boétie.

Concepția lui Montaigne pentru spațiul infinit al umanului îl atestă drept spațiu al legitimării și legitimității alterității ca formă după natură, și drept *conferință*, comunicare și conversație către altul. Nimic nu este contra naturii, ci totul este potrivit naturii, potrivit puterii sale infinite, necunoscută omului. Dacă ființa umană, în esența sa, înseamnă cuvânt și discurs, *comunicarea și relația cu alții* reprezintă substanța sa adevărată și orizontul simțurilor sale. Lecția filosofului *nepremeditat și fortuit* este cristalină: într-o perioadă coruptă de războaie interne și externe, în timpurile bolnave ale *morții politice*, nimeni nu se salvează singur.

Toate elementele care merg în direcția necesității scepticismului devin, în ochii lui Montaigne, aceleași care se deplasează spre propunere, în direcția mai puțin evidentă, însă acționabilă, a „convingerilor unui

LBRIS

We know
books

sceptic“ (Tournon). Aceste elemente, de fapt, servesc nu într-atât confirmării sau întăririi tezelor sceptice expuse, cât transformării lor într-un dispozitiv teoretic, care, odată ce terenul a fost eliberat cu înseși armele scepticismului, jucându-și rolul critic, sfârșește, în mod carstic, prin a le converti într-un nou orizont de „convingeri“ și posibilități pentru rasa umană.

În capitolul *Forța imaginației* (I, 21), Montaigne descoperă valoarea antropologică și morală a forței imaginative. Prin *vis imaginandi*, se poate „pune în locul celuilalt“, chiar și al cerșetorului care-i bate la poartă, scrie el în *Despre singurătate* (I, 39), în ciuda încercărilor sale de a convinge niște băieți să nu mai cerșească, nereușite pentru că ei nu au știut cum să renunțe la sărăcie (III, 13). Dar, mai presus de toate, el poate practica toleranța, în sens absolut. În *Tânărul Cato* (I, 37), se descrie drept înclinat să conceapă și să înțeleagă o mie de alte forme de viață, diferite de a lui, să se gândească la altul prin sine, după propriul model, fără să îl judece: cu ajutorul imaginației, se pune în locul lui. Prețuiește mai ales avertismentul, prezentat cu claritate în *Despre trei negoțuri*, potrivit căruia ești, dar nu trăiești, ești atașat și obligat, de nevoie, să ai un singur mod de viață (III, 3). În acest scop, a renunțat la exemplaritate și nu a intenționat să creeze o biografie filosofică, ci, mai degrabă, o anti-biografie, în spiritul celor care detestă ridicarea propriei statui la răspântii, în cetate (*Despre minciună*: II, 18). În *Apologia lui Raymond Sebond* (II, 12), mărturisește că se teme de spectrul lui Narcis, cel îndrăgostit de propria sa imagine, precum Pygmalion de statuia produsă de propriul său meșteșug.

Este vorba despre aceeași forță a imaginației care, în I, 21, gândește și vorbește *despre ce se poate întâmpla*. Doar așa imaginația poate deveni Mercur al său în inima alterității, a istoriei și a viitorului. Prin utilizarea fructuoasă a imaginației, a scăpat chiar și de teama de moarte (prin anticiparea ideii, moartea devine doar un act al vieții), exersându-și-o în fiecare zi, în mijlocul sărbătorilor, de când era copil (I, 20). Dar, mai ales de la Seneca, a învățat că moartea și libertatea

LIBRIS

We know
books

sunt într-o legătură strânsă, și că să înveți să mori înseamnă să te dezveți să slujești, învățând astfel să trăiești o viață în libertate.

Îi place proverbul spaniol *Apără-mă, Doamne, de mine*, și îl relansează în capitolul final al *Eseurilor*, nu vede nimic mai bun decât „să sperii și să vrei“, printr-o etică a responsabilității și o etică a spontaneității. Proverbul, extras din *Rimas (Rime)*, de Cristóbal de Castillejo, ar fi putut fi citit de Montaigne și în *Epistolas familiares (Scrisori cunoscute)*, de Antonio de Guevara - în special în scrisoarea (25) de pe 20 august 1528, din Avila -, autor bine-cunoscut și datorită tatălui său, Pierre Eyquem. În capitolul *Despre ebrietate* (II, 2), povestește despre un părinte care „vorbea puțin și bine“, presărându-și discursurile cu ornamente preluate cu predilecție din cărțile spaniole; „iar printre spanioli era cunoscut cel pe care-l numeau Marc' Aurelio“ - și anume *Libro áureo de Marco Aurelio di Guevara*, tradusă în franceză de François de Gutterry, cu titlul *Cartea aurită a lui Marc Aureliu*.

În capitolul *Despre armăsari* (I, 48), notează că a învățat de la Guevara anecdota despre regele Alfonso, care, după ce crease Ordinul Cavalerilor Fasciei sau Eșarfei în Spania, ordonă, printre alte reguli, să nu se călărească un măgar sau o măgăriță, sub amenințarea unei amenzi de un argint. Dar, indicând sursa, Montaigne nu se arată îndurător: este vorba, scrie el, despre „niște scrisori [...] pe care cei care le-au numit *aurite* gândeau foarte diferit de mine“. Într-un exemplar în care apare *ex-librisul* lui Montaigne citim o critică în manuscris complet diferită, care plasează opera cu pricina printre preferatele presupusului posesor. Agitația produsă de cele două critici opuse și-a găsit demnul sfârșit în aceea că semnătura și critica au fost considerate apocrife, opera notoriului falsificator Denis Vrain-Lucas.

Viață, opere și context istoric

Educația umanistă. Minte așezată

În capitolul *Despre presupunere* (II, 17), Montaigne povestește că a fost „născut și crescut la țară, în mijlocul muncilor câmpenești“. Mama sa, Antoinette Lopez sau de Louppes, i-a dat naștere la Bordeaux, în 1533, și i-a supraviețuit. A dus o viață lungă, până aproape de 90 de ani. Era cu 15 ani mai tânără decât tatăl lui, Pierre Eyquem.

În ultimul capitol al *Eseurilor*, notează că ideea „bunului tată“ de a-l trimite la doică în cătunul sărac Papessus a fost răspunsul intenției educativ-sociologice precise de a-l obișnui cu „cel mai josnic și mai comun mod de viață“. Pierre a dorit să-l aducă mai aproape „de popor și de acea categorie de oameni care are nevoie de ajutorul nostru“, gândindu-se că fiul său era obligat să se preocupe de cei care-și întind brațele către el și nu de cei care-i întorc spatele. Din același motiv, a lăsat să-l boteze oameni cu statut foarte umil, în speranța ca Michel să dezvolte o legătură de atașament cu aceștia (III, 13).

Într-o notă scrisă de mână pe exemplarul său din *Eseuri*, Montaigne își reia fără ezitare punctul de vedere, cu o sensibilitate afectată: condiția oamenilor, care, prin simplitate, ocupă ultimele locuri

LBRIS

We know
books

în ierarhia socială – bazele corpului politic al iconologiei clasice –, este cea mai puțin detestabilă și exprimă raporturile cele mai echilibrate. El le consideră obiceiurile și discursurile, „în general, mai conforme cu norma filosofiei adevărate decât cele ale filosofilor noștri” (II, 17). Obiceiurile și discursurile lor sunt conforme ritmurilor vitale ale ciclurilor naturii, care nu este doar ghidul adevăratei filosofii, ci și participă la divinitatea *natura naturans*. Este o idee pe care și-o va asuma și la care nu va renunța niciodată.

Întoarcerea la castel are loc într-un anotimp frumos, între primăvară și vară. Michel are doi ani, iar tatăl lui („Cel mai bun [...] dintre toți“, așa cum se exprimă în *Despre prietenie*: I, 28) nu a pierdut vremea cu decizia că latina, limba umanismului, ar trebui să fie limba maternă a fiului său. Programul didactic, rememorat de Montaigne în aspectele sale principale, în faimosul capitol *Despre educația copiilor* (I, 26), prevedea un parcurs al *institutio* (început în anii 1538–1540) și un tutore german, Horstanus, care nu cunoștea limba franceză („absolut ignorant în privința limbii noastre“). Latina a devenit limba „poveștilor“ pentru micul Michel, care citea cu plăcere *Metamorfozele* lui Ovidiu, și limba familiei, care a contaminat, încet, încet, spațiul limitrof („Ne-am latinizat până în punctul în care s-a extins până la periferiile satelor noastre“). Montaigne avea acum peste șase ani și nu pricepea franceză sau bordeleză, nu mai mult decât pricepea arabă. Dar întâlnirea cu Ovidiu, alături de Seneca, Lucrețiu și Plutarh, va fi hotărâtoare pentru formarea sa. Ovidiu, care a scris la 50 de ani după Lucrețiu, îi va arăta cum se poate transforma totul în altceva: cunoașterea lumii sfarmă soliditatea și coerența realității, revelând o egalitate substanțială a existenței, împotriva oricărei ierarhii de puteri și de valori. Montaigne pricepe că, dacă lumea lui Lucrețiu este alcătuită din atomi inalterabili, cea a lui Ovidiu este aglomerată de calități, atribute, forme care definesc *diversitatea* tuturor lucrurilor: plantă, animal și persoană. Plante, animale, persoane – toate sunt doar ambalaje/forme ale unei substanțe comune, care, dacă este

EBRIS

We know
books

mănată de pasiune profundă, se poate transforma și preschimba într-o continuitate a trecerii de la una la alta.

Montaigne a mai avut și alți iluștri „tutori la domiciliu”: Nicolas de Grouchy, Guillaume Guérente, Georges Buchanan, Marc-Antoine Muret... Pe unii dintre ei îi va regăsi ca maeștri la Collège de Guyenne di Bordeaux („cel mai bun din Franța”), unde va intra la vârsta de șapte ani și unde va avea și alți maeștri foarte talentați: Mathurin Cordier, Antoine de Govéa și Elie Vinet. Pregătirea primită acasă se va dovedi însă prețioasă. Îi va servi pentru a-l ajuta „să ajungă repede în clasele finale” și să termine colegiul cu întreaga programă finalizată la doar „treisprezece ani”. În plus, aceiași maeștri au părut stânjeniți de o asemenea competență lingvistică. Montaigne era conștient de acest aspect, relatându-l cu un amestec de mândrie și ezitare. Dar nu îl regreta. Dimpotrivă, deplângea măsura în care uitarea i-a zdruncinat acea competență. Pe tonuri împăciuitoare, își va aminti de copilărie ca de o perioadă *de aur*, „condusă într-o manieră blândă și liberă de supunerea riguroasă” (II, 17). El va considera că scopul educației este formarea unei minți așezate și nu atât de plină de noțiuni și de cristale de cunoștință indigeste (I, 26; 25). Educația este un proces de asimilare, seamănă cu producerea mierii, care, deși derivată din polenul floral, are o formă, textură și niște proprietăți diferite. Cunoștințele care nu îi sunt de folos vieții înnoată la suprafața unui creier gol. O greutate inutilă întâlnită la mulți știe-tot, loviți de litere ca de loviturile de ciocan.

Prezentul trecut. Cazul Martin Guerre (și slăbiciunea rațiunii)

Studiază dreptul, cel mai probabil la Universitatea din Toulouse (1548-1550), apoi, între 1551 și 1554, urmează, la Paris, cursurile de literatură greacă și latină ale lui Turnèbe (*vraiment german* pentru Justus Lipsius, „cel mai învățat om din câți există”). Asistă și la lecțiile de drept ale lui Jean de Coras, maestru al lui La Boétie și judecător